

КП(б)У у 1927 р. Л. М. Каганович зарахував ученого до представників відверто ворожої ідеології [9, с. 48]. Проте втягнувшись у боротьбу з М. С. Грушевським та його школою, С. О. Єфремов та А. Ю. Кримський не сприяли згуртуванню Академії наук. Вибори керівництва ВУАН у 1928 р. знаменували крах обох угруповань [14, с. 117]. Сам С. О. Єфремов згадував про те засідання 3 травня так: “Купка чиновників на чолі із Скрипником спробувала було одверто звалтувати академію... У Скрипника вистачило нахабства самого себе признати в академіки, вистачило і ще більшого нахабства – лізти на голову президії” [12, с. 70]. Історія зберегла для нас слова С. О. Єфремова напередодні арешту, які ілюструють ставлення ученого до декабристського руху: “Часи декабристів вже минули, тепер потрібно мати витримку й не казати нічого” [10, с. 69].

Список використаних джерел

1. Восстание декабристов. Документы. – М., 2001. – Т. XIX.
2. Єфремов С. Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва) // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 88–96.
3. Єфремов С. Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / за ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С. 1–10.
4. Єфремов С. Масонство на Україні // Сергій Єфремов. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / упор., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 689–703.
5. Казьмирчук Г. Історіографія руху декабристів. Ч. 2. Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.). – К.; Черкаси, 2001.
6. Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002.
7. Крижановська О. О. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII – на початку XX ст. – К., 1998.
8. Ляпіна О. Декабристи в Україні чи українські декабристи: історіографія проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 99–104.
9. Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою // УІЖ. – 1991. – № 7. – С. 38–48.
10. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук. Нарис історії. – К., 1993.
11. Рада. – 1912. – № 136, 15 червня.
12. Репресоване “відродження”. – К., 1993.
13. Рыбаков І. 1825-й рік на Україні // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 5–24.
14. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідеї, змагання, діяльність. – К., 1993.
15. “Українські декабристи чи декабристи на Україні?": Рух декабристів очима істориків 1920-х років / упор., вступ. ст. та прим. Григорія Казьмирчука та Юрія Латиша. – К., 2011.
16. Щурат С. В. Про зв'язки Т. Падури з декабристами // УІЖ. – 1968. – № 11. – С. 80–85.

References

1. Vosstanie dekabristov. Dokumenty. – M., 2001. – T. XIX.
2. Jefremov S. Bilja pochatkiv ukrai'ntva (Genezis idej Kyrylo-Metodijevs'kogo Bractva) // Ukrai'na. – 1924. – Kn. 1–2. – S. 88–96.
3. Jefremov S. Vid legendy do istorychnoi' pravdy (mischeve pidgruntja v dekabryst'skomu ruhovu) // Dekabrysty na Ukrai'ni. Zbirnyk prac' komisii' dlja doslidiv gromads'kyh techij na Ukrai'ni / Za red. akad. S. Jefremova ta V. Mijakovs'kogo. – K., 1926. – S. 1–10.
4. Jefremov S. Masonstvo na Ukrai'ni // Sergij Jefremov. Vybrane. Staty. Naukovi rozvidky. Monografii' / Upor., peredm. ta prym. E. Solovej. – K., 2002. – S. 689–703.
5. Kaz'myrchuk G. Istoryografija ruhu dekabrystiv. Ch. 2. Stanovlennja radjans'kogo dekabrystoznavstva (1917 – persha polovyna 1930-h rr.). – K.; Cherkasy, 2001.
6. Kaz'myrchuk G. D., Latysh Ju. V. Ukrai'ns'ke dekabrystoznavstvo. – K.; Cherkasy, 2002.
7. Kryzhanovs'ka O. O. Tajemni organizacii' v Ukrai'ni. Masons'kyj ruh u XVIII – na pochatku XX st. – K., 1998.

8. Ljapina O. Dekabrysty v Ukrai'ni chy ukrai'ns'ki dekabrysty: istoryografija problemy // Problemy istoryi' Ukrai'ny XIX – pochatku XX st. – K., 2001. – Vyp. III. – S. 99–104.
9. Pyrig R. Ja. M. S. Grushevs'kyj: mizh istoryjeju i politykoju // UIZh. – 1991. – № 7. – S. 38–48.
10. Polons'ka-Vasylenko N. D. Ukrai'ns'ka Akademija nauk. Narys istoryi'. – K., 1993.
11. Rada. – 1912. – № 136, 15 chervnja.
12. Represovane “vidrodzhennja”. – K., 1993.
13. Rybakov I. 1825-j rik na Ukrai'ni // Ukrai'na. – 1925. – Kn. 6. – S. 5–24.
14. Sohan' P. S., Ul'janovs'kyj V. I., Kirzhajev S. M. M. S. Grushevs'kyj i Academia: Idei', zmagannja, dijalnist'. – K., 1993.
15. “Ukrai'ns'ki dekabrysty chy dekabrysty na Ukrai'ni?": Ruh dekabrystiv ochyma istorykiv 1920-h rokiv / Upor., vstup. st. ta prym. Grygorija Kaz'myrchuka ta Jurija Latysha. – K., 2011.
16. Shhurat S. V. Pro zv'jazky T. Padury z dekabrystamy // UIZh. – 1968. – № 11. – S. 80–85.

Latysh Ju. V., PhD, associated professor of the Department the General History of the Arts Faculties of the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), j_latysh@ukr.net

Decembrist movement in the scientific heritage Serhiy Yefremov

The article deals with the views of the famous Ukrainian literary historian, academician of Ukrainian Academy of Sciences S. O. Yefremov to Decembrist movement, analyzed his proposed concept of continuity Ukrainian federal idea of Freemasonry through the Decembrists to St. Cyril and Methodius Organization. According to scientists, the idea and practice of the Society of United Slavs influenced the formation of St. Cyril and Methodius Organization. In the article lighted the important role V. Lukashovich and T. Padurra that S. O. Yefremov they play in the formation of the Ukrainian idea. Based on the analysis of his scientific writings obtained results make it possible to consider S. O. Yefremov one of the founders of the concept of Ukrainian Decembrist.

Keywords: S. O. Yefremov, Historiography, the Decembrist, Freemasonry, Society of United Slavs, Southern Society, Ukrainian federal idea.

Латыш Ю. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории для гуманитарных факультетов, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), j_latysh@ukr.net

Движение декабристов в научном наследии Сергея Ефремова

Рассматриваются взгляды известного украинского историка литературы, академика ВУАН С. А. Ефремова на декабристское движение, анализируется предложенная им концепция преемственности украинской федеративной идеи от масонства через декабристов к кирилло-мефодиевцам. По мнению ученого, идеи и практика Общества соединенных славян повлияли на формирование Кирилло-Мефодиевского общества. Освещена важная роль В. Лукашевича и Т. Падуры, которую С. А. Ефремов отводил им в формировании украинской идеи. На основании анализа его научных трудов получены результаты, дающие возможность считать С. А. Ефремова одним из основателей концепции украинского декабризма.

Ключевые слова: С. А. Ефремов, историография, декабрист, масонство, Общество соединенных славян, Южное общество, украинская федеративная идея.

* * *

УДК 94(477)“1239–1240”

Лисенко С. І.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент,
Національний технічний університет України
“Київський політехнічний інститут”
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

НАВАЛА БАТІЯ НА КИЇВ І ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ МІСТА В СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ ТА ПОСІБНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Мета статті – на основі порівняльно-історичного аналізу визначити, як навала військ Батия на Київ та її наслідки для міста висвітлюються в підручниках та навчальних посібниках для вищої школи України (виданих у період незалежності). Попри помітну тенденцію до висвітлення Батиевої навали як трагічної сторінки історії, у підході до викладу деталей погляди авторів підручників та посібників розходяться. Дуже рідко трапляються посилання на конкретні періоджерела. У висвітленні останньої битви й падіння міста досить часто акцент робиться на цитуванні або переказі літописів. Навіть втрати Києва в деяких авторів не виділяються окремо на тлі всієї Русі. В деяких виданнях головна увага приділяється свідченням писемних джерел, а в деяких – археологічних. Віддалені наслідки навали для Києва найчастіше або

передаються також як втрати, або зливаються з післямонгольською історією всіх навколишніх земель.

Ключові слова: Київ, Батий, навала, підручник, посібник, історія України.

Серйозні дослідження того, яким став Київ після 1240 р., розпочалися лише на початку XIX ст. Розкопки поєднувалися з вивченням рукописів, картографічних матеріалів, записів іноземців, що в різні часи відвідали Київ. Однак брак інформації призвів до суперечливих висновків [20]. Тож важливо вивчити, як ця неоднозначна проблема висвітлюється в підручниках і посібниках для студентів вищих незалежної України. Це також дасть змогу більш повно оцінити, на якому рівні молодь може ознайомитися з історією Києва загалом.

Мета роботи: визначити, на чому в підручниках та навчальних посібниках для вищої школи з історії України (виданих у період незалежності) ставляться акценти щодо Батієвого завоювання Києва та його наслідків для міста і киян. З'ясувати, наскільки однозначно трактується Батієве завоювання Києва та наслідки для міста і киян. Було поставлено такі завдання: порівняти, як автори пояснюють і датують завоювання Києва, наскільки докладно описують облогу і штурм міста, чи виокремлюють наслідки навали для Києва на тлі всієї історії Київської Русі.

У низці посібників Батієва навала не деталізується. Г. Кривчик вказує тільки, що “монголо–татари, розоривши князівства Середнього Подніпров'я, у грудні 1240 р. взяли Київ. Спалили його і знищили місцевих жителів” [16]. С. Творун згадує лише дати: зокрема – грудень 1240 р. – “хан Батий зруйнував Київ” [28], що виправдано загальним стилем посібника. Г. Бігун зазначає, що навала “перешкодила Данилові [Галицькому – С. Л.] у черговий раз об'єднати українські землі” [3, с. 11]. А. Чуткий, – що в грудні 1240 р. монголо–татари здобули Київ і рушили далі на Захід [30, с. 21]. А. Мельник теж не конкретизує подій навали [21]. М. Яцюк лише згадує напад монголо–татарських орд як один з факторів, що довершив занепад Київської Русі [13, с. 143]. О.Бойко вказує, що падіння 1240 р. центру Давньоруської держави відкрило Батию шлях на Захід. Далі висвітлюються наслідки завойовницьких походів монголів, катастрофічні для слов'янських земель, серед яких не виділяється Київ [5, с. 63]. Тож за цією групою видань подальший аналіз вестися не буде.

М. Пасічник повторює виклад відповідних подій за В. Борисенком [24], тож цей посібник також не розглядатиметься в нашій статті як самостійний.

Деякі автори починають виклад подій Батієвої навали, пов'язаних з Києвом, відразу з того, як місто брали в грудні 1240 р. [11, с. 49; 15, с. 55; 17], не подаючи передісторії та не пояснюючи, як столицю Київської Русі вдалося оточити.

Н.Савченко навпаки починає з того, що Київ напередодні навали вже був дуже ослаблений, бо звідти 1238 р. втік останній князь Михайло, а правив там у момент нападу Батія воевода галицького князя Данила – Дмитро, до того ж ситуація ускладнювалась через феодалну роздробленість [26, с. 31], а після докладного висвітлення передумов іде перехід до 1240 р. [26, с. 37], без пояснення, що відбувалося 1239 р., що видається не досить логічним.

Низка авторів згадує, що 1239 р. до Києва підходили війська Менгухана, але не штурмували міста.

Л. Мельник пояснює це тим, що “в Києві стояла сильна залога на чолі з воеводою Дмитром”, тому військо вирушило на з'єднання з головними силами Батія [22, с. 64]. В. Верстюк та І. Гавриленко не пояснюють, чому Менгухан “на штурм не наважився” [7, с. 48; 8, с. 34]. В. Борисенко лише натякає на “потужну фортецю” в Києві [6, с. 82], можливо, вважаючи це достатньо очевидною причиною для відходу війська.

В. Білоцерківський не згадує Менгухана, але пояснює перший відхід татар потребою з'єднатися з основними силами, бо Київ “захищав сильний гарнізон” [4, с. 68], і в цьому дещо суперечить авторам, на думку яких Київ був ослаблений.

М. Юрій згадує без деталізації про появу передового монголо–татарського загону під Києвом на початку 1240 р., а вже, коли завойовники підійшли до Києва восени того року, вказано, що їм вдалося подолати опір “чорних клобуків”, які захищали кордон по р. Рось [31]. Тож автор пояснює, чому завойовники опинилися біля Києва. Щодо авторів, які висвітлюють навалу на Київ з кінця 1240 р., В. Світлична зазначає, що восени 1240 р. монголи підступили до Києва і взяли його в облогу [27], без ніяких деталей і пояснень.

І. Рибалка події, пов'язані з Києвом, починає з осені, коли військо Батія оточило Київ. З посиланням на літопис (але без уточнення, який), автор пише: “І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів... галасу незчисленної кількості людей” [25, с. 87]. А ось В. Верстюк, наводячи майже ту саму інформацію, а також дуже подібну цитату, уточнює, що це – за Галицько–Волинським літописом [7, с. 48], наголошуючи, що у випадку з Києвом “єдиний раз для штурму руського міста Батієві довелося зосередити всі свої сили” [7, с. 48].

В.Борисенко, перш ніж зазначити, що “Восени 1240 р. чи не вся армія хана Батія оточила Київ” [6, с. 82], пояснює, що 1240 р. одна за одною впали княжа Гора, Витичів, Білгород, Василів та інші фортеці Київської землі, які захищали столицю з півдня [6, с. 81], отже, подає облогу Києва як досить закономірну в умовах суцільного занепаду навколо.

В. Литвин починає з листопада 1240 р., коли війська під командою Батія підступили під Київ (указано, що це був уже третій похід, хоча й не описано два попередні), силами близько, “згідно з тогочасними авторами”, 600 тис. воїнів [19], ці автори не називаються.

В. Мирончук та Г. Ігошкін згадують, що монголо–татари підійшли до Києва восени 1240 р., при цьому “Батий був вражений красою і величчю давньоруської столиці і хотів здобути Київ без бою”, і саме кияни вирішили не здаватися [23, с. 30]. Посилання на таке бажання Батія робить підручник особливим, але не підкріплене вказівкою на джерело, що суттєво зменшує довіру до повідомлення, особливо для читачів, не налаштованих шукати й опрацьовувати першоджерела.

У В. Білоцерківського про навалу на Київ написано коротко: “Кияни під проводом тисяцького Дмитра, якого тут поставив Данило Галицький, мужньо оборонялися, але сили були нерівними, і місто було розорене й розграбоване” [4, с. 69]. В підручнику за редакцією С. Алексеева зазначається, що монголи оточили Київ у грудні 1240 р., місто захопили, бо “Чернігівщина і Пе-

реяславщина вже лежали у руїнах, тому допомоги було чекати ні від кого” [1].

Щодо подій навколо Києва, то автори чітко визначають їх саме як штурм: понад 10 тижнів [22, с. 64; 27], 10 тижнів [4, с. 69; 17; 26, с. 37], “багато днів” [23, с. 30], облогу, “коли кияни... билися зі страшним ворогом” – 74 дні [8, с. 34], “облогу й штурм”, коли Києву не допомагали інші міста – 93 дні [29, с. 11], час, коли “кияни мужньо відбивали наступи ворога” – 8 днів [31], облогу – 10 тижнів і 4 дні [7, с. 48; 15, с. 55]. При цьому лише два автори посилаються щодо тривалості подій на конкретне джерело – Псковський літопис [7, с. 48; 15, с. 55]. В. Левицька повідомляє: “Героїчна оборона Києва тривала з вересня до початку грудня 1240 р.” [18], тож не розділяє періоди облоги та штурму.

Точну дату падіння Києва називають не всі, причому для одних це 6 грудня 1240 р. [6, с. 82; 7, с. 49; 8, с. 34; 15, с. 55; 22, с. 64; 23, с. 30; 27], в інших – 7 грудня 1240 р. [11, с. 49; 25, с. 87]. М. Лазарович не стає на жоден бік: “в грудні 1240 р.” [17]. При цьому лише два автори посилаються на конкретне джерело – Лаврентівський літопис [7, с. 48; 15, с. 55].

І. Гавриленко згадує тільки, що головний удар припав на Лядські ворота, які пробити таранами. Як підсумок зазначає, що дуже мало киян zostалися живими [8, с. 34]. М. Лазарович теж пише лише про те, що війська оволоділо Києвом, перебивши захисників та перетворивши столицю на руїни [17].

В описі битви за Київ найближче до тексту джерела (щоправда, не названого) тримається І. Рибалка. Він зазначає, що Батий приставив до міських стін багато таранів, які били “безперестанно в стіни вдень і вночі, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода” [25, с. 87], ніяк не коментуючи це. Потім ідеться про те, що пороки пробити стіни, й татари увірвалися в місто, але кияни кинулися їм назустріч, і почалася “страшенна січа, коли від безлічі стріл не було видно неба”, а на вечір городяни, якими керував воєвода Дмитро, зазнали поразки, але за ніч побудували навколо Десятинної церкви нові укріплення. Наступного дня в бою від ваги людей завалилися “хори й стіни церковні” [25, с. 87]. З одного боку, наближеність до літопису цінна, з іншого – не робиться поправка на інші джерела.

Н. Савченко пише, що вдень та вночі тривав штурм, поки неподалік від Лядських воріт було зруйновано стіни [26, с. 37], далі, по суті, викладено те саме, що в праці І. Рибалки, проте в значно спокійнішому тоні (так, літопис передано нейтральним стилем, а цитата збереглася одна, коли Київ було зруйновано, “от мала до велика все убита мечем” [26, с. 38–39]). Ймовірно, одним із джерел висвітлення штурму був саме підручник І. К. Рибалки.

О. Уривалкін події під час штурму Києва також викладає з використанням літописного повідомлення. Втім, порівняно з підручником І. Рибалки додаються згадки про те, що пораненому керівникові оборони Дмитру дарували життя “на знак поваги до його мужності” [29, с. 11].

В. Борисенко про облогу нічого не згадує, а про штурм також переказує, фактично, переказує з деякими коментарями літопис: “Скрипіння возів, ревіння худоби, іржання коней і людський гамір заглушили голоси

стривожених киян. Поставивши дерев’яні пороки (стінобитні машини), нападники день і ніч били ними в стіни й штурмували фортечні мури. Приблизно за чотири дні їм пощастило зробити в стіні пролом біля Лядських воріт (сучасний Майдан Незалежності) й захопити частину валу. Але поспіла допомога й після запеклої сутички відкинула татар” [6, с. 82]. Чия це була допомога, не вказано.

Про другий день штурму й оборони в укріпленнях “міста Володимира” згадується, що татари прорвалися всередину Києва біля Софійських воріт і, знищуючи всіх підряд, рвалися до київських палаців на Старокиївській горі. Захисники на чолі з воєводою Дмитром за ніч поставили перед Десятинною церквою огорожу з загострених колод. На цьому, на думку В. Борисенка, й “обірвалася остання сторінка оборони “матері міст руських”” [6, с. 82], але про саме падіння Десятинної церкви та загибель людей під її стінами не йдеться, а відразу ж починається виклад безпосередніх втрат.

В. Левицька наголошує, що загарбання Києва почалося з Лядських Воріт: “Поступово монголо-татари тіснили героїчних захисників міста, які перейшли на другу лінію оборони біля вала Володимира. Тут з новою силою закипіла битва, було поранено воєводу Дмитра” [18]. Не згадується, якими засобами користувалися оборонці й нападники.

При цьому підкреслено, що перший день не приніс перемоги монголам, їхні втрати теж були величезні. Про другий день штурму, коли війську Батія вдалося прорватися біля Софійських воріт і вдертися до центру Києва, В. Левицька пише, що безліч киян було поховано під стінами Десятинної церкви як останнього оплоту [18]. Тобто, за рахунок згадки про втрати і невдачі завойовників, додається значущості боротьбі киян за своє місто.

Л. Мельник, не описуючи, як точилися бої, констатує, що зрештою, після тривалого штурму, впав і “град Володимирів”. Останні захисники трималися в Десятинній церкві, але від ударів пороків її стіни завалилися й поховали людей [22, с. 64]. В. Литвин пояснює, що штурм Києва почався після того, як його мешканці відмовилися здатися на милість переможцям, що нападники, коли увірвалися на стіни першого захисного муру, вели бої за кожен вулицю й кожен дім. Як останній оплот виділено Десятинну церкву, але вказано, що вона не витримала ударів стінобитних машин і впала, а люди в ній загинули [19]. М. Юрій підкреслює, що в обороні, яку очолював воєвода Данила Романовича Дмитро, взяли участь переважно пересічні мешканці міста [31]. Про облогу не йдеться, а штурм описано так: “Лише на десятий день ординцям вдалося увірватися до міста... Боротьба тривала на... вулицях. Останнім форпостом... стала Десятинна церква” [31]. Людей вона поховала, на думку автора, під ударами стінобитних машин [31]. Навіть перші наслідки штурму для Києва як у В. Литвина, так і в М. Юрія, не виділяються окремо.

В. Світлична останньою твердинею киян називає град Володимира, не описуючи саму битву, вона зазначає, що “останні захисники трималися в Десятинній церкві”, стіни якої завалилися від ударів, поховавши людей [27].

На думку В. Мирончука та Г. Ігошкіна, обороною Києва керував Данило Галицький [23, с. 30]. Втім, “Ко-

ли зраненого воєводу привели до Батия, кривавий хан помилував його за хоробрість” [23, с. 30], тож виходить, що керував усє–таки не названий на ім’я воєвода, тож для студента, котрий не перевірятиме ці дані, й повірить у те, що Данило Галицький сам був воєводою, існує небезпека заплутатися в тому, хто ж захищав Київ насправді.

Щодо штурму, то він, за з названими авторами, тривав “багато днів”, а останні захисники загинули в Десятинній церкві, стіни якої не витримали ваги людей і впали [23, с. 30].

В. Король описує штурм як велику битву, з уривками з літописів: “Не було чути голосу від скрипу возів його...”, згадками про стінобитні машини татар та їх досконале вміння вести облогу. Мешканці Києва оборонялися з усіх сил, і після основного удару по Лядських воротах Батию довелося дати воїнам відпочити. Та сили були нерівні, монголи прорвали укріплення киян поблизу Софійських воріт, вцілілі кияни збудували нові захисні споруди біля Десятинної церкви, але там загинули [15, с. 55]. В. Король подає дві версії щодо того, як це сталося: “будівля не витримала ваги... і накрила собою оборонців” і “церкву було зруйновано татарами”. Другу вважає достовірнішою [15, с. 55], та не пояснює, чому.

В. Верстюк сам штурм висвітлює так, що головного удару було завдано по Лядських воротах, що монголи цілодобово били таранами в браму та стіни й удерлися до міста Ярослава [7, с. 49].

Багато авторів після викладу подій штурму додають, що завойовники зруйнували “верхнє місто” [22, с. 64], Київ (без додавання назви якоїсь частини) [17; 25, с. 87; 27]. Дехто при цьому ще й згадає про винищення мешканців [17; 22, с. 64].

В. Король, розповідаючи про зруйнування “княжого міста”, посилається на дані розкопок, які засвідчили, що в різних місцях Києва є численні братські могили захисників [15, с. 55]. На причинах падіння Києва наголошується окремо. Вказано, що загарбники мали кількісну перевагу, а стіни міст не могли витримати ударів таранів, баліст і катапулт, до того ж позначилися “чвари між князями” [15, с. 56], але не вказано, як саме.

І. Рибалка про долю міста пише зі слів сучасника, архімандрита Києво–Печерського монастиря Серапіона: було зруйновано церкви, осквернено церковний посуд, “потоптано було все святе, святителі стали поживою для мечів, тіла преподобних монахів кинуті були на харч птицям; кров батьків і братії нашої, як вода велика, землю напоїла; князів наших, воєвод зникла могутність, дуже багато братів і дітей наших було забрано в полон” [25, с. 88]. В. Верстюк подає втрати Києва як цитату з Лаврентіївського літопису: “здобули Київ татари і святу Софію розграбували, і монастирі всі, й ікони, й хрести, і все узороччя церковне взяли, а людей від малого до великого всіх убили мечем” [7, с. 49]. Ніяких коментарів щодо джерел у названих підручниках не подано.

О. Уривалкін деталізує дані про безпосередні втрати Києва: до навали було близько 9000 дворів, понад 40 монументальних споруд і 50000 мешканців. Після навали (автор посилається на Плато Карпіні) залишилося ледве 200 будинків, а люди потрапили в рабство. Монументальних споруд збереглося кілька, людей – близько 2000 [29, с. 11]. Натомість М. Лазарович зна-

час: “Археологи вважають, що до монголо–татарської навали Київ мав до 8 тис. дворів, а після неї – 200–300. Населення зменшилося з 50 до 2 тис. З понад 40 мурованих церков залишилися... 5–6” [17]. В. Греченко вказує, що “Із 40 монументальних споруд Києва залишилося (дуже пошкодженими) лише 5, з 9 тис. дворів – 20, а з 50 тис. населення – не більше 2 тис. У деяких районах давнього Києва життя відродилося лише через кілька століть” [11, с. 49]. Тут не вказано, звідки взято дані, але цифри ближчі до свідчень археологічних джерел.

У В. Литвина про наслідки штурму написано коротко: “Крім Десятинної церкви, в Києві було зруйновано... Золоті Ворота, розорені гробниці Софійського собору” [19]. Але виділяється, що “Вчинений нападниками погром, по суті, трагічно завершив славу історію розвитку Київської Русі” [19], тобто на підставі часткового опису втрати робиться дуже широке узагальнення.

Більш віддалені наслідки безпосередньо для Києва не завжди розглядаються окремо як для “стольного града”. У Л. Мельника зазначається, що хани вели політику збереження й поглиблення феодалної роздробленості, підтримували чвари між руськими князями. Посилився економічний і політичний занепад Києва, він переходив з рук у руки, поступово втратив значення і церковного центру – наприкінці XIII ст. митрополит переїхав у Володимир–на–Клязьмі [22, с. 70]. Думку російських до-революційних істориків, серед яких названо лише С. Соловйова, про те, що Наддніпрянщина з Києвом після навали запустіли, Л. Мельник заперечує [22, с. 70]. Доля господарства Києва в другій половині XIII – на початку XIV ст. подається в контексті історії Наддніпрянщини, Поділля й Волині, де, попри гніт завойовників: “Великими торговельними центрами стають Київ, Холм, Львів, Луцьк, Володимир–Волинський, Перемишль, Кам’янець. Зокрема, Київ вів жваву торгівлю з російськими містами, з генуезькими містами–колоніями в Криму” [22, с. 70]. Отже, автор зупиняється на різних аспектах впливу навали на Київ, згадуючи місто в ширших територіальних контекстах.

О. Уривалкін схиляється до думки, що Київ не припинив існування, адже Плато Карпіні пише, що зустрів там іноземних купців. Хоча вказано: “У другій половині XIII ст. в джерелах зникає згадка про київських князів... Крім того, 1299 р. митрополит Максим переносить резиденцію... до Володимира”. На думку автора, ці фактори свідчать про політичний, економічний і демографічний занепад Києва, втрату ролі об’єднувача слов’янських земель [29, с. 13]. Окремо йдеться про те, що Київ був центром “тьми”. Щодо економіки, згадано, що Київ потерпав від податків і повинностей [29, с. 17]. Висвітлюється і вплив навали на ремесло: майстрів забрали на службу до хана, київські майстерні з виготовлення емалей, черні, глазурування, поліхромної кераміки, різьблення по каменю були розгромлені й зникли. Для церкви втратою стало те, що згоріло багато соборів, монастирів і церков, а багато священників, включаючи митрополита, загинули. Втім, автор підкреслює, що монголи не переслідували християн за віру [29, с. 22]. Отже, О. Уривалкін подає дуже різнопланову характеристику наслідків навали.

І. Рибалка повідомляє, що з середини XIII ст. Києвом правили татарські баскаки або князі – ставленики ханів, місто втратило роль релігійного центру Русі. Ми-

трополит переїхав до Володимира на Клязьмі [25, с. 89]. В. Білоцерківський подальшу долю Києва розглядає разом з історією Київщини, Чернігівщини і Переяславщини. Автор вказує, що там занепала культура, загинуло чи потрапило в полон багато людей, було встановлено податки і важкі повинності, уповільнився політичний розвиток, поглибився економічний занепад Києва і Наддніпрянщини. А в кінці XIII ст. Київ поступово втратив і значення релігійного центру – митрополит переїхав у Володимиро–Суздальське князівство і встановив митрополію у Володимирі [4, с. 69–70]. Тож названі автори не приділяють післямонгольській історії Києва як міста багато уваги.

М. Лазарович зупиняється передусім на політиці, коли Київ було передано у володіння володимиро–суздальським князям, які одними з перших визнали зверхність Орди, а згодом місто підпало під владу ханським намісникам. І саме це зазначається як причина, через яку місто втратило значення не лише політичного і економічного, а й церковного центру. Втрату ролі релігійного центру М. Лазарович пов'язує з тим, що в кінці XIII ст. митрополит переїхав у Володимир–на–Клязьмі [17], як і більшість інших авторів.

В. Греченко наголошує, що українські землі не входили до Золотої Орди, а були їй підконтрольні, але доля Києва на загальному тлі історії не виокремлюється [11, с. 50]. В. Король, В. Світлична та М. Юрій наслідків навали саме для Києва теж не виділяють окремо [15, с. 56; 27; 31]. Тому складається враження, що якихось своєрідних рис у відновленні й розвитку цього міста не було.

В. Верстюк щодо долі міста після штурму пише, що кияни з часом зуміли його відродити [7, с. 49]. Але без деталей.

І. Гавриленко стверджує: “Після описаних подій Києворуська держава перестала існувати. На Русі встановилося важке й принизливе вороже панування” на 238 років. Навала “значною мірою загальмувала соціально–економічний, політичний і культурний розвиток стародавньої Русі” [8, с. 35]. Втім, не наводяться приклади проявів цього панування як для Києва, так і для інших місцевостей.

В. Левицька вважає наслідки походів монголо–татар катастрофою для слов'янських земель, хоча Київ офіційно залишався головним економічним і культурним центром [18]. Втім, без прикладів, які б цю думку підтвердили.

В. Мирончук та Г. Ігошкін підкреслюють, що монголо–татарська навала наробила багато лиха Україні. І коротко вказують, якого саме [23, с. 30]. Батий передав Київ у володіння володимиро–суздальському князеві Ярославу Всеволодовичу, а 1249 р. (після його смерті) – Олександру Невському, згодом – “князям різних руських земель” [23, с. 31], інші наслідки не описано.

В навчальному посібнику “Історія України (соціально–політичні аспекти)” (за редакцією Б. Ковальського) не пишеться про саму навалу на Київ, однак спростовується стереотип, за яким з падінням Києва 1240 р. Київська Русь як держава припинила існування. Вказано, що Київ згадується в джерелах як місце великокняжого престолу, якого у володарів Золотої Орди домагалися удільні князі: “То ж чи не говорить цей факт про провідну політичну роль Києва, а відповідно і Київського

князівства на всьому поневоленому просторі Давньоруської держави” [14, с. 66].

Навіть зазначається, що “золотоординські правителі в своїх цілях на певний час і до певної міри реанімували роль Києва як основного політичного центра поневоленої ними держави” аж до кінця XIII ст. [14, с. 66].

Отже, можна зробити такі висновки. Попри досить помітну тенденцію до висвітлення Батисвої навали як трагічної сторінки історії Русі та її столяного граду Києва, у висвітленні деталей погляди авторів підручників та посібників розходяться. Частина розробників звертається і до подій 1239 р., при цьому причини, з яких штурму не було ще того року, викладено з різною мірою докладності й послідовності. Всі автори, котрі починають з 1239 р., потім переходять і до подій 1240 р. Зазначимо, що є різночитання з приводу дати штурму та тривалості перебування війська під Києвом (навіть, якщо більшість авторів сходиться в думці, що це – близько 10 тижнів, не всі однаково розподіляють цей період на облогу та, власне, штурм). При цьому дуже рідко трапляються посилання на конкретні першоджерела. Тож у студента, який користуватиметься одночасно різними версіями, може виникнути запитання, якому посібнику варто більше довіряти. На жаль, не обійшлося без фактографічних помилок (випадає В. Мирончука та Г. Ігошкіна, та обороною Києва під керівництвом Данила Галицького). У висвітленні останньої битви й падіння міста досить часто акцент робиться на цитуванні або переказі літописів (іноді без вказівки, яких). Це, звісно, передає дух часу, проте не робиться поправка на те, що в інших джерелах опис міг бути не такий, на те, чи ці дані підтверджуються археологічними відкриттями, тощо.

Навіть безпосередні наслідки штурму й облоги (втрати) для Києва в деяких авторів не виділяються окремо на тлі втрат усієї Русі, хоча самі бойові дії й описано досить докладно. В деяких виданнях при підрахунку втрат головна увага приділяється свідченням писемних джерел, а в деяких – археологічним (спроб з'ясувати і порівняти ті й інші не робиться), у деяких – дані наводяться без вказівки, за якими джерелами їх було отримано.

Більш віддалені наслідки навали для Києва найчастіше або передаються також як втрати, або зливаються з післямонгольською історією всіх навколишніх земель. Найбільш ґрунтовно підійшли до висвітлення цих наслідків І. Рибалка, котрий зупиняється на різних аспектах впливу навали на Київ: політичних, економічних, церковних, а також О. Уривалкін, котрий не тільки подає дуже різнопланову характеристику наслідків навали для Києва, а й не зациклюється на пошуках негативу, зупиняючись і на позитивних моментах. Не всі автори наводять конкретні приклади, які б могли підтвердити їхню думку про той чи інший статус Києва під контролем Золотої Орди.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. Історія України: Короткий курс лекцій / Алексеев С., Довбня О., Ляшенко Є. – Краматорськ: ДДМА, 2006. – 214 с.
2. Багацький В. Історія України. Підручник / В. Багацький, Л. Кормич. – К.: Алерта, 2010. – 388 с.
3. Бігун Г. Історія України. Курс лекцій / Бігун Г., Мармазова О., Саржан С. – Донецьк, 2009. – 133 с.
4. Білоцерківський В. Історія України / Білоцерківський В. –

- К. : Центр учбової літератури, 2007. – 536 с.
5. Бойко О. Історія України. Посібник. – К. : Академія, 2002. (вид. 2).
6. Борисенко В. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. / Борисенко В. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.
7. Верстюк В. Історія України / Верстюк В., Гарань О. та ін. – К. : Альтернативи, 1997. – 422 с.
8. Гавриленко І. Опорний конспект лекцій з дисципліни Історія України / Гавриленко І. – Полтава : НТУ імені Юрія Кондратюка, 2005. – 178 с.
9. Гарін В. Історія України / Гарін В., Кіпцар І., Кондратенко О. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 240 с.
10. Гончарук П. Історія України з найдавніших часів до початку XX століття / Гончарук П. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 528 с.
11. Греченко В. Історія України. Модульний курс / Греченко В. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 384 с.
12. Зякун А. Історія України: Курс лекцій / А. Зякун, В. Троян. – Суми : ДВНЗ УАБС НБУ, 2009. – 211 с.
13. Історія України. Курс лекцій / ред. Яцюк М. – Харків : ХНАМГ, 2009. – 270 с.
14. Історія України (соціально-політичні аспекти). Навчальний посібник / загальна ред. Б. Ковальського. – К. : НТУУ “КПІ”, 2003. – Ч. I (Модуль I). – 161 с.
15. Король В. Історія України. Навчальний посібник / Король В. – К. : Академія, 2005. – 496 с.
16. Кривчик Г. Дистанційний курс. Історія України / Г. Кривчик, С. Руденко. – Дніпропетровськ, 2003. – 122 с.
17. Лазарович М. Історія України: [Електронний ресурс] / Лазарович М. – К. : Знання, 2008. – 684 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/istoriya/istoriya_ukrayini_-_lazarevich_mv
18. Левицька Н. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навч. посібник: [Електронний ресурс] / Левицька Н. – К. : Кондор, 2011. – 418 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/16321010/istoriya/istoriya_ukrayini_-_levitska_nm
19. Литвин В. Історія України: підручник: [Електронний ресурс] / В. Литвин. – К. : Наукова думка, 2012. – 856 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/istoriya/istoriya_ukrayini_-_litvin_vm
20. Махун С. Київ і Подніпров'я після навали Батієвих орд / С. Махун, В. Грипас // День. – 06 січня 2001.
21. Мельник А. Історія України. Навчальний посібник / Мельник А. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 88 с.
22. Мельник Л. Давня Русь у період феодалної роздробленості / Л. Мельник // Історія України. Курс лекцій у двох книгах / Мельник Л., Гуржій О., Демченко М. та ін. – К. : Либідь, 1991. – Кн. 1. – 576 с.
23. Мирончук В. Історія України: навч. посіб. / В. Мирончук, Г. Ігошкін. – 2-ге вид., випр. – К. : МАУП, 2002. – 328 с.
24. Пасічник М. Історія України: Навч. посіб.: [Електронний ресурс] / Пасічник М. – К., 2005. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/istoriya/istoriya_ukrayini_-_pasichnik_ms
25. Рибалка І. Історія України / Рибалка І. – Ч. 1: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. – Харків : Основа, 1994. – 448 с.
26. Савченко Н. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Савченко Н. – Харків: НФАУ: Золоті сторінки, 2003. – 380 с.
27. Світлична В. Історія України: [Електронний ресурс] / Світлична В. – К., 2012. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1909070444702/istoriya/istoriya_ukrayini_-_svitlichna_vv
28. Творун С. Опорний конспект лекцій з історії України / Творун С. – Вінниця: ВІЕ ТНЕУ, 2012. – 91 с.
29. Уривалкін О. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / Уривалкін О. – К. : Кондор, 2005. – 284 с.
30. Чуткий А. Історія України / Чуткий А. – К. : МАУП, 2006. – 34 с.
31. Юрій М. Історія України: навч. посіб.: [Електронний ресурс] / Юрій М. – К. : Кондор, 2008. – 249 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1663120451630/istoriya/istoriya_ukrayini_-_yurij_mf
- Marmazova O., Sarzhan S. – Doneczk, 2009. – 133 s.
4. Bilocerkiivskiy V. Istorija Ukrayiny / Bilocerkiivskiy V. – K. : Centr uchbovoyi literatury, 2007. – 536 s.
5. Bojko O. Istorija Ukrayiny. Posibnyk. – K. : Akademiya, 2002. (vyd. 2).
6. Borysenko V. Kurs ukrajinskoyi istoriyi: Z najdavnishyx chasiv do XX st. / Borysenko V. – K. : Lybid, 1998. – 616 s.
7. Verstyuk V. Istorija Ukrayiny / Verstyuk V., Garan O. ta in. – K. : Alternatyvy, 1997. – 422 s.
8. Gavrylenko I. Opornyj konspekt lekcij z dyscypliny Istorija Ukrayiny / Gavrylenko I. – Poltava : NTU imeni Yuriya Kondratyuka, 2005. – 178 s.
9. Garin V. Istorija Ukrayiny / Garin V., Kipczar I., Kondratenko O. – K. : Centr uchbovoyi literatury, 2012. – 240 s.
10. Goncharuk P. Istorija Ukrayiny z najdavnishyx chasiv do pochatku XX stolittya / Goncharuk P. – K. : Centr uchbovoyi literatury, 2009. – 528 s.
11. Grechenko V. Istorija Ukrayiny. Modulnyj kurs / Grechenko V. – X. : Torsing plyus, 2009. – 384 s.
12. Zyakun A. Istorija Ukrayiny: Kurs lekcij / A. Zyakun, V. Troyan. – Sumy : DVNZ UABS NBU, 2009. – 211 s.
13. Istorija Ukrayiny. Kurs lekcij / red. Yacyuk M. – Xarkiv : XNAMG, 2009. – 270 s.
14. Istorija Ukrayiny (socialno-politychni aspekty). Navchalnyj posibnyk / Zagalna red. B. Kovalskogo. – K. : NTUU “KPI”, 2003. – Ch. I (Modul I). – 161 s.
15. Korol V. Istorija Ukrayiny. Navchalnyj posibnyk / Korol V. – K. : Akademiya, 2005. – 496 s.
16. Kryvchyk G. Dystancijnyj kurs. Istorija Ukrayiny / G. Kryvchyk, S. Rudenko. – Dnipropetrovsk, 2003. – 122 s.
17. Lazarovych M. Istorija Ukrayiny: [Elektronnyj resurs] / Lazarovych M. – K. : Znannya, 2008. – 684 s. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.ws/15840720/istoriya/istoriya_ukrayini_-_lazarevich_mv
18. Levyczka N. Istorija Ukrayiny. Ukrayina v sviti: istoriya i suchasnist: navch. posibnyk: [Elektronnyj resurs] / Levyczka N. – K. : Kondor, 2011. – 418 s. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.ws/16321010/istoriya/istoriya_ukrayini_-_levitska_nm
19. Lytvyn V. Istorija Ukrayiny: pidruchnyk: [Elektronnyj resurs] / V. Lytvyn. – K. : Naukova dumka, 2012. – 856 s. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.ws/15840720/istoriya/istoriya_ukrayini_-_litvin_vm
20. Maxun S. Kyviv i Podniprova pislya navaly Batyevykh ord / S. Maxun, V. Grypas // Den. – 06 sichnya 2001.
21. Melnyk A. Istorija Ukrayiny. Navchalnyj posibnyk / Melnyk A. – K. : Centr uchbovoyi literatury, 2008. – 88 s.
22. Melnyk L. Davnya Rus u period feodalnoyi rozdroblenosti / L. Melnyk // Istorija Ukrayiny. Kurs lekcij u dvox knyгах / Melnyk L., Gurzhij O., Demchenko M. ta in. – K. : Lybid, 1991. – Kn. 1. – 576 s.
23. Myronchuk V. Istorija Ukrayiny: Navch. posib. / V. Myronchuk, G. Igoshkin. – 2-ge vyd., vypr. – K. : MAUP, 2002. – 328 s.
24. Pasichnyk M. Istorija Ukrayiny: Navch. posib.: [Elektronnyj resurs] / Pasichnyk M. – K., 2005. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.ws/istoriya/istoriya_ukrayini_-_pasichnik_ms
25. Rybalka I. Istorija Ukrayiny / Rybalka I. – Ch. 1: [Pidr. dlya ist. fak. vyshhyx navch. zakladiv]. – Xarkiv : Osnova, 1994. – 448 s.
26. Savchenko N. Istorija Ukrayiny: socialno-politychnyj aspekt: Navch. posib. Dlya stud. vyshh. navch. zakladiv / Savchenko N. – Xarkiv : NFAU: Zoloti storinky, 2003. – 380 s.
27. Svitlychna V. Istorija Ukrayiny: [Elektronnyj resurs] / Svitlychna V. – K., 2012. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.ws/1909070444702/istoriya/istoriya_ukrayini_-_svitlichna_vv
28. Tvorun S. Opornyj konspekt lekcij z istoriyi Ukrayiny / Tvorun S. – Vinnyca : VIE TNEU, 2012. – 91 s.
29. Uryvalkin O. Istorija Ukrayiny (seredyna XIII – seredyna XVII st.) / Uryvalkin O. – K. : Kondor, 2005. – 284 s.
30. Chutkij A. Istorija Ukrayiny / Chutkij A. – K. : MAUP, 2006. – 34 s.
31. Yurij M. Istorija Ukrayiny: navch. posib.: [Elektronnyj resurs] / Yurij M. – K. : Kondor, 2008. – 249 s. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.ws/1663120451630/istoriya/istoriya_ukrayini_-_yurij_mf

References

1. Aleksyeyev S. Istorija Ukrayiny: Korotkyj kurs lekcij / Aleksyeyev S., Dovbnya O., Lyashenko Ye. – Kramatorsk : DDMA, 2006. – 214 s.
2. Bagaczkyj V. Istorija Ukrayiny. Pidruchnyk / V. Bagaczkyj, L. Kormych. – K. : Alerta, 2010. – 388 s.
3. Bigun G. Istorija Ukrayiny. Kurs lekcij / Bigun G.,

Lysenko S. I., candidate of historical sciences, associated professor, associated professor of National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine, Kiev), gileya.org.ua@gmail.com

Batu Invasion on Kiev and its Consequences for this City in Modern Textbooks and Manuals on History of Ukraine for Higher School

A purpose of this article is to define how the invasion of Batu's troops on Kiev and its consequences for a city are described in textbooks and manuals for higher school of Ukraine (published in period of independence). There is noticeable tendency to illumination of the Batu invasion as a tragic page of history. In the exposition of details the looks of textbooks and manuals authors are different. The references to the concrete original sources are very rare. In the last battle and falling of city description one can often find an accent on quoting or translation of chronicles. Even the losses of Kyiv for some authors are not distinguished separately on a all Rus background. In some editions main attention is spared to the certificate of writing sources, and in some editions it is paid for archaeological sources. The remote consequences of invasion for Kyiv mostly are passed also as losses or meet with post-invasion history of all surrounding lands.

Keywords: Kyiv, Batu, invasion, textbook, manual, history of Ukraine.

Лысенко С. И., кандидат исторических наук, доцент, доцент, Национальный технический университет Украины "Киевский политехнический институт" (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Нашествие Батя на Киев и его последствия для города в учебниках и пособиях по истории Украины для высшей школы

Цель статьи – на основании сравнительно-исторического анализа определить, как нашествие войск Батя на Киев и его последствия для города подаются в учебниках и учебных пособиях для высшей школы Украины (изданных в период независимости). Невзирая на заметную тенденцию к освещению Батянского нашествия как трагической страницы истории, в изложении деталей взгляды авторов учебников и пособий расходятся. Очень редко встречаются ссылки на первоисточники. В освещении последней битвы и падения города достаточно часто акцент делается на цитировании или изложении летописей. Даже потери Киева у некоторых авторов не выделяются отдельно на фоне всей Руси. В некоторых изданиях главное внимание уделяется письменным источникам, а в некоторых – археологическим. Отдаленные последствия нашествия для Киева чаще всего или передаются также как потери, или сливаются с постмонгольской историей окружающих земель.

Ключевые слова: Киев, Батый, нашествие, учебник, пособие, история Украины.

* * *

УДК 303.446.4:321.64(47+57)

Терлецька І. В., кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет (Україна, Київ), iterlets@mail.ru

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ПЕРІОДУ СТАЛІНІЗМУ

Проаналізовано сучасний історіографічний процес вивчення у Росії номенклатури періоду сталінізму. Автор розглядає наступні питання: висвітлення діяльності партійно-державної номенклатури; інтерпретації в історіографії дефініцій "номенклатура", "політична еліта", "тоталітарна бюрократія".

Автор використав у статті методи історіографічного аналізу та історіографічного синтезу.

Висновки. Проблема номенклатури періоду сталінізму є комплексною і міждисциплінарною. Над нею працюють як історики, так і політологи, соціологи. Звертається увага на наукові дискусії навколо цієї теми, розширення тематики досліджень, використання нових концепцій, методів досліджень, оцінок номенклатури. Визначено етапи, теоретико-методологічні підходи у дослідженнях російських вчених; прослідковано особливості цих підходів і ступінь вивченості питань на кожному із періодів.

Ключові слова: бюрократія, історіографія, номенклатура, політична еліта, правлячий клас, сталінізм.

Аналіз феномену сталінізму світовою, в тому числі російською історіографією, дозволяє інтерпретувати сталінізм в СРСР як ідеократичну репресивну систему управління державою і суспільством. В цій системі склались специфічні політичні, соціальні інститути і групи, які виступали ядром цієї системи. До них слід віднести номенклатуру і як інститут, і як соціальну групу, яка виступала правлячим класом у СРСР. Вивчення партійно-державної номенклатури стало самостійним

напрямом досліджень в сучасній російській історіографії. Під "сучасною" ми маємо на увазі історіографію періоду з кінця 1980-х рр., коли почали формуватись принципово нові світоглядні парадигми в історичній науці, і до початку ХХІ ст. (2013 р.).

Висвітлення сучасної російської історіографії партійно-державної номенклатури сталінської доби (1920-х – 1930-х рр.) можна знайти в монографіях: українського історіографа Г.Васильчука "Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс", істориків М. Дорошка "Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)", М. Фролова "Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування". Проте українські історики розглядають історіографію, присвячену діяльності номенклатури саме в УСРР–УРСР. В Росії історіографія сталінської номенклатури 1930-х рр. розглядається в дослідженні М. Казьміної як один із сюжетів [49]. М. Казьміна (Кемерово) розглядає історіографію кінця 1980-х – початку 2000-х рр. (до 2005 р.). Окремих історіографічних розвідок з історії номенклатури СРСР всього періоду сталінізму нам знайти не вдалось.

Метою нашої статті є аналіз сучасного історіографічного процесу в Росії вивчення партійно-державної номенклатури СРСР періоду сталінської диктатури (кінець 1920-х – початок 1950-х рр.).

Наприкінці 1980-х рр. в радянській історіографії почав набувати поширення тоталітарний підхід до вивчення періоду володарювання Й. Сталіна. Серед різних аспектів сталінізму радянська перебудовча історіографія 1987–1991 рр. виокремила питання джерел формування і соціальної опори сталінського тоталітаризму, до яких віднесла передусім російську бюрократію і маргінальні, люмпенізовані маси, які сформувались і збільшились внаслідок війн і революцій, що охопили країну на початку ХХ ст. У 1989 р. на сторінках журналу "Социс" під час обговорення "за круглим столом" природи тоталітарної влади С.Ефіров звернув увагу на особливості тоталітаризму у СРСР, у тому числі його соціальну опору – бюрократію і бюрократичну еліту [1, с. 49]. А. Бутенко в праці "Звідки і куди йдемо. Погляд філософа на історію радянського суспільства" розглядає соціально-психологічне підґрунтя сталінізму, у тому числі партійно-державну номенклатуру, в якій вбачає соціальне коріння режиму, що склався при Сталіні [2]. Звертається увага на низький рівень освіти, загальної культури, звичку до пілг у чиновників. А. Бутенко відмічає, що Й. Сталін не наближав до себе і ніколи не ставив на ключові посади людей високоінтелектуальних, розвинених. Аналогічні погляди можна побачити у книзі Л. Гордона, Е. Клопова "Що це було? Роздуми про передумови і підсумки того, що трапилося з нами в 30-ті – 40-ві роки" [3].

Таким чином, "перебудовчою" радянською історіографією було поставлено "на порядок денний" питання про сталінську номенклатуру як об'єкт вивчення. Системні дослідження з'явилися пізніше.

Впродовж 1990-х рр. вивчення номенклатури формувалось в тематично окремий напрямок досліджень, що мав міждисциплінарний характер. До справи долучились історики, політологи, соціологи. Основні питан-